

Trgovina ili razmjena na Glasinačkom polju u prahistoriji

Azra Sarić
Sarajevo

Iako su nijemi svjedoci prošlosti, tumuli su postali trajne, usidrene veze između ljudi i zemlje, između sadašnjosti i prošlosti.
(Johnson)

Abstract: The discovery of tumuli on the Glasinac Plateau at the end of the 19th century marked the beginning of archaeological interpretations of the burial goods within a cultural-historical framework in the discipline of archaeology. Ciro Truhelka, the first archaeologist in Bosnia and Herzegovina, recognized the continuity of trade during the Bronze and Iron Ages and linked it to the network of goods exchange. Although his reports remained within the cultural-historical paradigm, they laid the groundwork for the development of Bosnian archaeology, which relied on his ideas for several decades thereafter. Truhelka's perspective on trade, based on unpublished archival material, highlighted interactions between local communities and Greek colonists, emphasizing that these contacts were not solely driven by economic interests, but often had social and ritual dimensions.

Keywords: Trade, exchange, Glasinac Plateau, Ciro Truhelka, tumuli, imports, Bronze and Iron Ages

Uvod

Otkrićem tumula na Glasinačkom polju krajem XIX vijeka, počelo je naučno tumačenje sadržaja i porijekla pohranjenih predmeta uz pokojnika u kulturnohistorijskom ključu, a u XX vijeku tumačenje importovanih grčkih, etruskih i baltičkih predmeta, koji su ukazali na to da kulturni kontakti predstavljaju važan faktor u razumijevanju socijalnih odnosa unutar jedne zajednice. Prvi arheolog u Bosni i Hercegovini, Ciro Truhelka, imao je svoje viđenje kontinuirane trgovine u bronzanom i željeznom periodu u Evropi i na Glasincu kao jedinstvenog sistema u mreži razmjene dobara. Njegovi izvještaji su ostali u domenu kulturnohistorijskog kruga, ali je u tom periodu postavljen temelj bosansko-hercegovačkoj arheologiji na koji se skoro cijeli jedan vijek oslanjao razvoj arheološke discipline, sve do prvih procesnih istraživača. Metodološki postupci arheologa nove ili procesne arheologije su se bazirali na egzaktnim i mjerljivim podacima, a postprocesna metodologija je donijela

niz novih ideja udružujući znanje sa srodnim društvenim disciplinama.

Cilj ovog rada je predstaviti Truhelkino viđenje trgovine u kontinuitetu bronzanog i željeznog doba i prikazati kako je arheološka disciplina kroz vrijeme i sa promjenom metodološkog pristupa, od samog otkrića grobnih priloga pod tumulima na Glasinačkoj visoravni i nedovoljno istraženih zidina devastiranih drevnih gradina, tumačila način razmjene dobara u željeznom periodu između domaćih stanovnika i stanovnika udaljenih grčkih kolonija, te da se kontakti i razmjena nisu uvijek zasnivali na ekonomskom interesu.

Počeci iskopavanja na Glasincu i rađanje arheološke discipline

Nakon antikvara i lovaca na zakopano blago, prvi trag prahistorijskog lokaliteta na Glasinačkom polju i značajnih nalaza na njemu iz starijeg željeznog doba otkrili su austrougarski graditelji

ceste 1880. godine, a zatim su iskopavanja vršili službenici Zemaljskog muzeja u Sarajevu nakon njegovog osnivanja 1888. godine. Naime, prilikom izgradnje puta Han Podromanija – Rogatica 1880. godine, otkriveni su prvi tumuli na visoravni Glasinac i upravo tom prilikom su u tumulu u blizini mosta na rijeci Rešetnici, među ostalim nalazima, otkrivena i čuvena glasinačka kulturna kolica,¹ što je bio značajan podstrek i motiv da se pokrenu sistematska istraživanja na Glasincu.² Iako je poznato mjesto ovog nalaza, nije primijenjen adekvatan arheološki postupak i nije zabilježen kontekst nalaza te Blagoje Govedarica konstatuje dvojak odnos nauke prema ovom nalazu, koji ide od velike fasciniranosti otkrićem, koje je bilo pokretač razvoja arheološke discipline u Bosni i Hercegovini, do zapostavljanja i upitnosti naučne upotrebljivosti zbog nedostatka adekvatne arheološke dokumentacije.³

Porijeklo jedinog nalaza ovog tipa kolica na Glasincu još uvijek nije utvrđeno, ali nalazi ptičijih kolica poznati su i prisutni na velikom dijelu evropskog kontinenta od Karpata, sjeverne Evrope do Apeninskog poluostrva te je analoški utvrđena sličnost glasinačkih i etrurskih kolica iz Este (provincija Padova) iz IX vijeka pr. n. e. te kolica iz Bujora (Rumunija), koja po klasifikaciji Eugena Woytowitscha spadaju u ptičija kolica tipa “Kasselwagen” sjevernoevropske grupe,⁴ što bi moglo navesti na zaključak da su na Glasinac mogla stići u procesu razmjene kao i jantar i drugi uvezeni predmeti.

Šest godina kasnije austrijski oficiri J. Glossauer i F. Brudl izvršili su iskopavanje izvjesnog broja tumula na Glasincu, a njihove nalaze objavio je M. Hoernes i ujedno iznio mišljenje da ovi tumuli pripadaju halštatskom periodu.⁵ Za razliku od početnih amaterskih iskopavanja tumula, dr. Ćiro Truhelka je 1888. godine otpočeo sistematska iskopavanja na Glasincu i tako tadašnjoj naučnoj javnosti Evrope ponudio

¹ Govedarica 2020, 60–62. Kolica imaju četiri točka na kojima su dvije barske ptice, jedna veća i jedna manja na njenim leđima koja je služila kao poklopac. Recipijent u okviru tijela veće ptice služio je za prenos duše pokojnika na nebo. Datirana su u drugu polovinu VIII vijeka pr. n. e. i napravljena su od bronzne i željeza. Nalaze se u Naturhistorisches Museum u Beču.

² Ibid.

³ Ibid. 61.

⁴ Ibid. 53.

⁵ Čović / Benac 1956, 5.

prve informacije o tragovima života na tom području u bronzanom i ranom željeznom dobu. Ali, samo je Fiala u publikovanom materijalu dao broj iskopanih tumula i humki na svakom lokalitetu, dok su Truhelka i Stratimirović svoja iskopavanja u periodu od 1889. do 1891. godine prikazali sumarno, navodeći najzanimljivije nalaze, ali ne sve lokalitete i broj istraženih humki.⁶

Truhelkine izvještaji sa terena, objavljivani u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, bili su deskriptivni i ukazivali su na njegov veliki trud da zabilježi i narodna predanja lokalnog stanovništva o tumulima:

Narod je tim predhistorijskim spomenicima nadio ime gromile, gomile ili metatezom mogile (...) Narod o njima priča pokoju priču. (...) pričaju da se pod njima krije blago, a mnogi, kojim oči više vide, nego je za gledanje, ugledaše uoči Ilindana, kako se iz njih iskre krijesnice – najbolji dokaz da onud ima ukopana zlata. Našlo se i ljudi, koji onuda pokušavahu kopati, ne bi li se blaga dokopali, a kad im se kod Kusača ukaza golema prikaza, duh, koji je ustao iz gromile, te uzrastao toliki da mu se glava neba dotaknula. Kopači, prestrašeni sa ove prikaze onesvijestiše se, a kad se osvijestiše, nestalo je duha. Odonda svak se plaši raskopavati gromila.⁷

Možda posljednja rečenica u ovom Truhelkinom odlomku otkriva razlog zašto su tumuli vijekovima ostali nerazrušeni, jer je primitivno vjerovanje u natprirodne pojave budilo strah i respekt prema upokojenim precima ili se tradicija kulta vječnog počivališta predaka još od bronzanog doba doživljavala kao snažno obilježje božanskog na zemaljskom prostoru.

Ipak, bilo je i onih “hrabrih” koji su tragali za vrijednostima te je bilo 250 praznih tumula,⁸ a šta je u njima pronađeno, to će ostati zauvijek nepoznato.

Na mnoga pitanja bez odgovora Truhelka je pokušao dobiti pomoć od vodećih evropskih arheologa prateći ih na izlet na Glasincu u toku Kongresa arheologa i antropologa u Sarajevu 1894. godine. Organizujući ovaj kongres, ministar Kalaj je želio predstaviti impresivna arheološka otkrića Austro-Ugarske monarhije u Bosni, u toj egzotičnoj proksimalnoj koloniji, ali je želio i da evropski arheolozi i antropolozi svojim

⁶ Vasić 2003, 19.

⁷ Truhelka 1889, 25.

⁸ Fiala 1892, 402–403.

savjetima usmjere dalja istraživanja.⁹ Neka pitanja, koja je Kalaj unaprijed u anketi poslao učesnicima Kongresa, bila su sugestivna i indikativna, vjerovatno preporučena od nekog tadašnjeg autoriteta u arheologiji. Međutim, iako je prvobitna namjera okupljanja evropskih stručnjaka bila dobra, ova anketa je ukalupila njihova mišljenja tragajući za etnicitetom glasinačkog prahistorijskog stanovništva, karakterističnim pitanjem za taj period kulturnohistorijske faze razvoja arheološke discipline. Učesnici Kongresa su imali vrlo disonantna mišljenja o svemu što su vidjeli u Bosni, ali su se složili da je na Glasincu dugo trajala halštatska kultura, a ipak nisu objašnjavali italske i grčke uticaje, koje su zabilježili Montelijus i Firhov.¹⁰ Ni oni sami nisu mogli da objasne kojim putevima su došli uticaji, konstatujući da Glasinac nije bio na direktnom putu između Italije i Grčke. Bogatstvo Glasinca je po Montelijusovom mišljenju posljedica intenzivnog rudarstva domaćeg porijekla za što nije bilo direktnih dokaza, a tom mišljenju se usprotivio Radimski, dobro upućen inženjer rudarstva i uposlenik Zemaljskog muzeja. Mnogo različitih mišljenja je bilo i o hronologiji (od kamenog do metalnog doba) i o porijeklu neolitskog Butmira, čije osnivanje su i Montelijus, Firhov i Hoernes pripisivali Feničanima, u skladu sa njihovim podržavanjem ideje kulturnog difuzionizma sa Bliskog Istoka prema Evropi.¹¹

Truhelka je profesora na bečkoj katedri za arheologiju Hoernesa očito smatrao autoritetom i uvažio je njegove stavove o hronologiji Glasinca i o stočarstvu kao osnovnoj privrednoj grani prahistorijskih stanovnika Glasinca te da je geografska pozicija ovog područja važna kao strateško i komunikacijsko čvorište, a sve to je Truhelka i sam zaključio prilikom iskopavanja boraveći na Glasincu. Informaciju o Hoernesovim stavovima iznijeli su u svojim osvrtima na Kongres Szombathy, Virchow i Munro.¹²

Truhelkino viđenje trgovine u prahistoriji

Boraveći na Glasincu Truhelka je vodio Dnevnik, koji je pohranjen u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a u Dnevniku se nalazi i neobjavljen tekst pod naslovom "Trgovina", u kojem je pisao o trgovini u prahistorijskom, bronzanom i željeznom dobu, sumarno. U tom tekstu je naglasio da je bronza postala platežno sredstvo u Evropi bronzanog, kao i u velikom dijelu perioda željeznog doba, kao što je jantar bio sredstvo razmjene prahistorijskim baltičkim narodima, koji su morskim obalnim putevima, a dalje riječnim tokovima Rone, Sene, Dunava... vozili jantar i druge proizvode, koje su mijenjali za ono što oni nisu imali.

Ako je išta bilo kadro da primitivnu trgovinu, kako ju je razvilo neolitsko doba oživi i proširi upravo u neslućenom opsegu, bio je to kadar izum bronce, koji je za ljudsku kulturu imao kud i kamo veću vrijednost nego zlato, jantar, skupocjeni jadeiti i školjke južnih mora (...). Dunav i Rajna, koji u svom gornjem toku nisu mnogo udaljeni, predstavljaju tako glavnu transverzalu, koja spaja egejski jugoistok sa sjevernim morem i koja već u bronzano doba igra veliku ulogu. I u Francuskoj riječni tokovi predstavljaju vezu koja spaja Ocean sa Sredozemnim morem.¹³

Pišući o bronzi kao univerzalnoj vrijednosti u dugom periodu evropske historije i o trgovačkim putevima u Evropi bronzanog i željeznog doba, Truhelka iznosi saznanja kulturnohistorijske arheologije tog vremena da se trgovina kontinuirano i veoma intenzivno odvijala na evropskom prostoru pozivajući se na Homerove epove i Strabonove zapise. Tako razmjena i trgovina imaju inicijalni nukleus još u prahistoriji, a u antropološkom smislu imaju odraz i u savremenom shvatanju eksportne i importne trgovine.

Truhelka uočava u ovom tekstu "paradoks da su ljepši i u većem broju pronađeni bronzani predmeti u depoima zemalja Skandinavije i Baltika, koje nisu onda još znale za bakarne rudnike nego u zemljama koje obiluju bakrom i kositarom te da baltičkog jantara iz prahistorijskog doba ima vrlo malo u depoima tih zemalja", dok

⁹ Palavestra 2014, 677–678.

¹⁰ Ibid. 686.

¹¹ Ibid. 687.

¹² Ibid.

¹³ HR HDA-835-6, 4/11.

su “u Bosni sve grobnice halštatske i latenske dobi pune baš baltičkog jantara”.¹⁴

Ovaj paradoks, kako sam naziva ovu pojavu, Truhelka tumači intenzivnom trgovinom motivisanom razmjenom onoga što ima za ono čega nema, kao i ljudskom potrebom za posjedovanjem onoga što nema, uz očitu komparaciju sa savremenim psihološkim i antropološkim tumačenjem potrošačkog društva, i kaže: “Svijet je već u ono doba bio isti kao danas: što ima u izobilju, to baca od sebe, a što nema – za tim žudi i gramzi da ga ima, makar mu i ne trebalo.”¹⁵

Tragajući za onim vrijednostima koje su mogle biti ponuđene u razmjeni za bronzu i zbog kojih su “putujući poklisari prevaljivali velike udaljenosti na moru i na kopnu”, Truhelka ističe jantar, so i aluvijalno zlato. Kada govori o tržišnoj vrijednosti soli, Truhelka smatra da

Hallstatt nikada ne bi postao ono glasovito kulturno središte, bogato broncanim blagom, da nema svojih slanih vrela, čija se so razvozila odande na sve strane srednje Evrope i gdje su još u doba Strabonovih “Sekvenci” od te soli upotrebljavali suvišak ne samo za trgovinu, nego su njome nasoljavali i meso, koje se na trgovima Rima veoma skupo prodavalo.¹⁶

Važnost trgovine solju i njene valorizacije Truhelka opravdano ističe s obzirom na njenu neophodnost u ljudskoj ishrani, ali vremenska distanca između Strabonovog (64. g. pr. n. e. – 24. g. n. e.) zapisa i Truhelkinog čitanja tog zapisa je skoro dva milenija te treba oprezno primati tvrdnje koje prolaze kroz “mnogo ogledala”¹⁷ i izražavaju subjektivni stav stranca koji govori o Hallstattu uz veliki vremenski otklon. Ne razmatrajući istinitost ili neistinitost tvrdnje o *skupom soljenom mesu na rimskim trgovima*, koja je u ovom razmatranju irelevantna, uočava se manir kulturnohistorijskog ključa u arheološkoj disciplini po kojem se autori pozivaju na stare pisane izvore, a oni opet na usmena predanja. U njima se često izražavaju tvrdnje o dalekoj prošlosti, ponekad isprepletene sa mitskim slikama, a ponekad imaju interesnu pozadinu autora koja nosi vrijednosni sud svog vremena ili pozicije, a i izvjesnu ideološku obojenost, odnosno izvjesnu dozu subjektivnosti. Koliko god Homerovi

¹⁴ Ibid.

¹⁵ HR HDA-835-6, 4/11.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Babić 2004, 31.

epovi, npr., upečatljivo oslikavaju ljude i događaje, njihova umjetnička slika podrazumijeva subjektivnost i herodotsku predstavu “nas i njih”.

Truhelka je u Homerovim epovima našao izvor informacija, gdje se razmjenjuje željezo za bronzu, a vino i za bronzu i za željezo.

Tako nam Homer već u Odiseji priča kako brodar sa družbom plovi preko mora ka ljudima tuđeg jezika da iz Temze dobavi broncu u zamjenu za blistavo željezo. Istina broncu onda još nije imao stalnu vrijednost, nego je tek služio kao i druga roba objektom zamjene, a da je u tu kategoriju išlo i vino, vidimo iz Ilijade, jer lemurijski trgovci, koji su krali vino dođoše do pristaništa Ahajaca pred Trojom, a ovi im za vino donesoše broncu, željezo, goveđe kože, živa goveda, pa i ratne zarobljenike, da kupe za to vino kojim će se pogostiti.¹⁸

Sobzirom na to da o periodu prahistorije nema drugih pisanih izvora osim historijskih antičkih tekstova i književnih djela, njihovo korištenje postalo je dominantno, a prve generacije arheologa, među kojima je i Truhelka, bile su obrazovane po modelu njemačke *Alttertumswissenschaft*, discipline o drevnoj prošlosti koja se zasnivala na pisanim izvorima.

Dokument pred historičarem često je mješavina istine i laži, mašte i stvarnih događaja, historije i pripovijetke.¹⁹

Zanimljiv, ali ničim dokazan je kontekst u kojem Truhelka spominje Bosnu govoreći o aluvijalnom zlatu kao adekvatnoj robi u razmjeni za bronzu. (Slika 1)

Važna roba u ovom prometu bilo je aluvijalno zlato, koga je bilo naći skoro svuda u pijesku evropskih rijeka, ali je nažalost iscrpljeno veoma brzo. Gdje god bi se ono pojavilo u većoj mjeri, dolazili bi strani trgovci da ga kupe za svoju broncu i drugu robu. I u Bosni ne bi ni glasinačke ni krajiške grobnice bile onako bogate broncom i jantarnim nakitom, da u aluvijalnom pijesku gorskih rijeka nije bilo zlata. Brza iscrpivost zlatnih slojeva opet nam tumači jednu, inače nerazumljivu činjenicu, da se u nekim krajevima u neko doba pojavljuju vrlo obilno broncani objekti iako je prije i poslije toga, moguće naći samo malo bronce. Dok su se zlatni slojevi iskorištavali, sticalo se tamo izobilje bronce, a kada su presahnuli, prestaje to i narod postaje opet siromašan kako je i prije bio.²⁰

¹⁸ HR HDA-835-6, 4/11.

¹⁹ Klaić 1970, 208.

²⁰ HR HDA-835-6, 4/11.

Trgovina. Ako je ista bila Radar, da primitivnu trgovinu
 kako ju je razvilo neolitsko doba okivi i proširi upravo
 u metalnom opreku, bio je to Radar izum bronca,
 koji je sa ljudskom kulturu imao kud i kako već
 vjerojatnost nego zlato, jantar, skrupozini jadeiti i
 stotilke juxinib mora. O ekstenzivnosti te nove trgovine
 najbolje nam svjedoče nabrojani pokladi bronca, nađeni
 u svim stranama Europe. Trgovci, pomorci i kupci,
 vodili su sobom novo i staro broncano oruđe i bronca-
 no opremanje, koje im je služilo glavnim kupovnim
 sredstvom kao današnjem trgovcu novac. Kud god su došli
 zili, dobivali su za to, što god im je bilo potrebno a naro-
 čito u krajevima, gdje gdje je bronca još bio slabo poznat.
 Tako nam već Homer u Odiseji čita kako brodar sa
 družicom putuje preko mora ljudima tudeg
 jezika da iz Fenecije dobari broncu u zamjenu za blistavo
 željezo. Istina bronca onda još nije imao stalni vrijed-
 nost, nego je tek služilo kao druga roba objektom zamje-
 ne a da je u tu kategoriju isto i vino vidimo iz Ilijade
 jer leninjski trgovci, koji su Karali vino dovoze do
 prisaništa Ahajaca met Trojom a ovi im za vino donose

Slika 1. Dio faksimila rukopisa o trgovini Ćire Truhelke iz osobnog dnevnika "Brončano doba"
 (HR - DAZG, Osobni fond Ćiro Truhelka, HR HDA-835-6, kut. 4)

Truhelkino mišljenje o postojanju aluvijalnog zlata na Glasinačkoj visoravni, sa ograničenim vremenom pojavljivanja na dva vijeka, malo je vjerovatno iz više razloga: u tumulima nema ni tragova zlatnih predmeta iz domaćih radionica, a glasinačka oblast ima vrlo malo vodenih tokova, sa malom količinom vode, koji ljeti skoro presuše. Zlato u kneževskim grobovima u okviru glasinačke kulture željeznog doba pojavljuje se tek u humkama u Atenici i Novom Pazaru, daleko od Glasinačkog polja, ali ne kao domaći, već kao produkt grčkih arhajskih majstora, pa se postavlja pitanje, u okviru Truhelkine teorije o aluvijalnom zlatu: šta su to stanovnici u Atenici i Novom Pazaru mijenjali za arhajske zlatne predmete. Na to i mnoga druga pitanja ponudili su odgovore kasniji istraživači rukovodeći se novim metodološkim pristupima u razvoju arheološke discipline, kada je Glasinac stavljen u kontekst njegovog okruženja i kontakata sa drugim nosiocima

kultura, kao kultura na obodu razvijenog grčkog svijeta i odnosa koji su uspostavljeni među njima, naročito nakon osnivanja grčkih kolonija izvan matične oblasti na obalama Jadranskog mora. Te aktivnosti korinskog polisa počinju u drugoj polovini VIII vijeka pr. n. e. prvenstveno sa ciljem dobijanja novih obradivih površina. To su: Korkira (današnji Krf), Ambrakija (u VII vijeku), Epidamnos (današnji Drač u Albaniji) i u VI vijeku pr. n. e. Apolonija, nešto južnije na jadranskoj obali.²¹ Ne tumačeći u ovom radu ostale odlike grčke kolonizacije, koja nije obuhvatala više od petnaestak kilometara u dubinu teritorije nosilaca kulture starijeg željeznog doba na Balkanu, bitno je napomenuti da su razvijani različiti oblici obznane dobrih namjera u cilju prevencije konflikata, a to je prije svega *keimelion* ili dar, grčki kulturni princip, koji predstavlja

²¹ Babić 2004, 57.

darivanje dragocjenosti u znak prijateljske namjere. Istraživanja su pokazala da su prvi simbolički darovi bile bronzane posude sa vinom, čije je ispijanje skoro uvijek socijalna aktivnost,²² koja podrazumijeva ceremonijalno stvaranje i održavanje prijateljskih odnosa te obznane da je poruka shvaćena, a ugovor sklopljen.²³

Pogled na pejzaž i na nalaze okom lucidnog arheologa

Truhelka je već u prvom Izvještaju (1889) objavljenom u *Glasniku Zemaljskog muzeja* pretpostavio da je osnovna djelatnost drevnih stanovnika Glasinca bila stočarstvo, i to nomadsko, na osnovu vizuelnog doživljaja Glasinca kao "pitomog pašnjaka (...) sa lijepom travom i obilnim sijenom" i da im je "stoka bila i hrana i odijelo".²⁴ Nomadsko kretanje sa stokom u toplije predjele i riječne doline već ukazuje na uslove sezonskih migracija, koje su mogle podrazumijevati i potrebu za razmjenom dobara. To Truhelkino zaključivanje na osnovu prospekcije terena i njegovih geografskih osobina govori o istraživaču koji je pomno bilježio sva zapažanja i iz njih crpio zaključke te se u naznakama kao preteča dotakao *Landschaftsarchäologie* (pejzažne arheologije), odnosno posmatrao je prirodne činioce i antropološku strukturu prostora. Veliku pomoć pri iskopavanju i tumačenju pružili su mu Hempel, konzervator u peštanskom Narodnom muzeju, i dr. Hoernes, asistent u bečkom Dvorskom muzeju, koji su deset dana boravili na Glasincu i čije je smjernice Truhelka veoma cijenio i uvažavao.²⁵ Tada su otkrili Ararevu gromilu kraj Čavarina, "jednu od najvećih i najsadržajnijih na Glasincu", a u njoj, između mnoštva bronzanih predmeta i

(...) bronzanu kacigu korintskog tipa, kako je nošahu na starim grčkim slikama junaci, koji su se oko Troje borili ili kako je na kipovima nosi Pallas-Athena (...) Grčka ta radnja došla je ili trgovinom ili za čestih provala ilirskih naroda u Grčku, kao plijen u ove strane, te se s njom ponosio vojnik, sahranjen u Ararevoj gromili.²⁶

Ova vrsta ratničke defanzivne opreme je jedinstven primjer na Glasinačkom polju pa se ne može pretpostaviti da je bila predmet trgovine, iako Truhelka piše "da bi se kod odličnih junaka i knezova našla i pokoja korintska kaciga dobavljena iz Grčke".²⁷ Postavlja se pitanje da li je prilikom prvih iskopavanja na Glasinačkom polju pronađeno više primjeraka kaciga korintskog tipa. Alojz Benac i Borivoj Čović također smatraju²⁸ da je korintska kaciga jedini predmet strane proizvodnje u Ararevoj gromili, koji ujedno ukazuje na ratnički karakter groba, dok Čović 1987. godine konstatuje da se grčki import na Glasincu pojavljuje od faze IV c-2 (druga polovina VI vijeka pr. n. e.) i u humkama koje se ne smatraju kneževskim kao što su Brankovići V/1, Potpećine XVIII/1, Zgrađe I/3.²⁹

Neophodno je istaći da je Truhelka pod nazivom *Arareva gromila* objavio tri tumula, ali je i zabilježio podatak da je pod tim imenom nazvana skupina od više tumula bez navođenja tačnog broja. (Slika 2) Međutim, Čović je Ararevu gromilu u *Leksikonu Bosne i Hercegovine* naveo kao *jedan usamljeni tumul*. Na Truhelkin opis Arareve gromile niko od arheologa generacijama nije obraćao pažnju osim Adnana Kaljanca, koji je ovu činjenicu istakao u svojoj knjizi *U stranoj zemlji: Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini*.³⁰

Potvrdu za trgovačke kontakte stanovnika Glasinca u prahistoriji sa drugim narodima Benac i Čović nalaze i u sličnosti narukvica sa potpuno kružnim presjekom i sa prebačenim krajevima iz bronzanog perioda iz ostave u Hamburgu, o kojima piše Hundt, i autohtonih narukvica sa Glasinca iz željeznog doba, te zaključuju da su postojale određene ekonomske veze stanovnika Glasinca sa drugim evropskim oblastima.³¹

Pored stočarstva, koje i Čović apostrofira, on ukazuje i na druge privredne djelatnosti kao što su zemljoradnja, prerada željezne rude – uvezene iz centralne Bosne i zapadne Srbije, te njena obrada i obrada drugih metala u glasinačkim kovačkim, lijevačkim i kujundžijskim radionicama za izradu oružja, nakita i predmeta za

²² Ibid. 60; Dietler 1989.

²³ Babić 2004, 60.

²⁴ Truhelka 1889, 25.

²⁵ Babić 2004, 70.

²⁶ Ibid. 70–71.

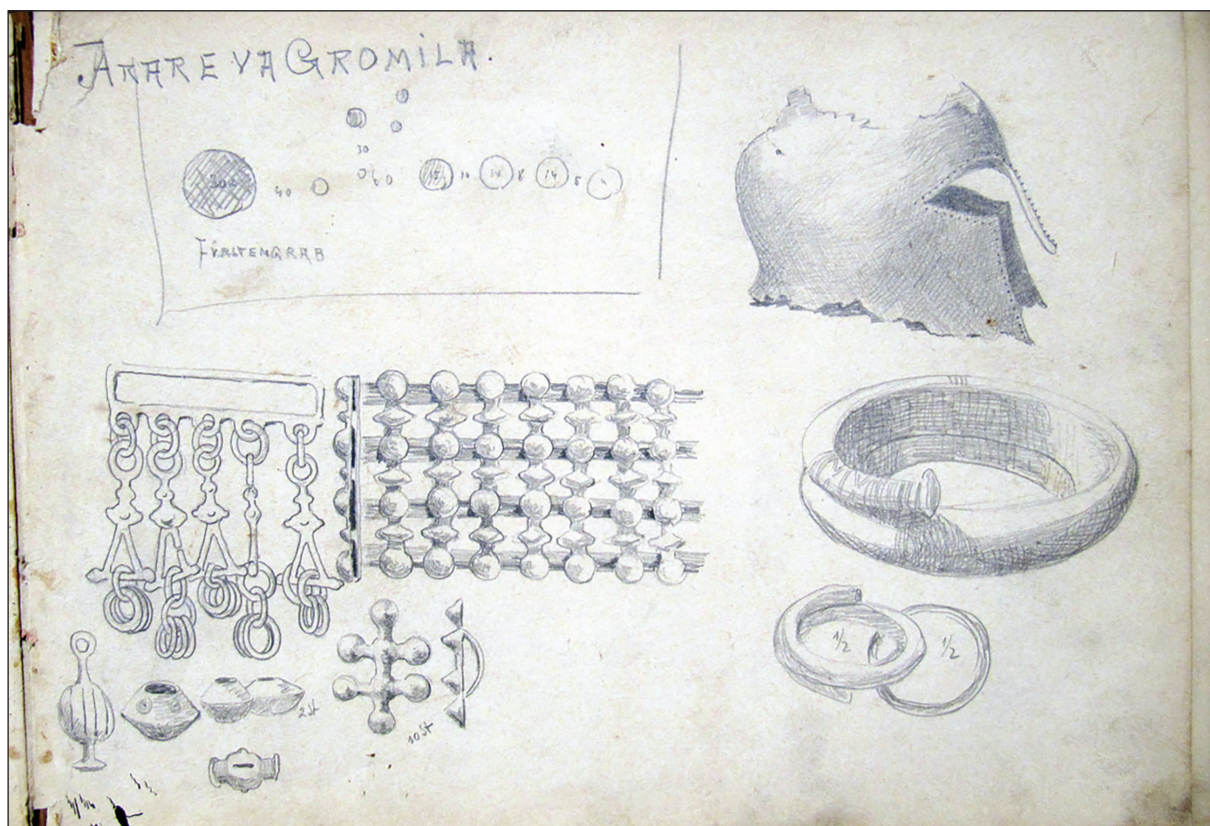
²⁷ Truhelka 1942, 61.

²⁸ Čović / Benac 1957, 20, 21.

²⁹ Čović 1987, 616; Babić 2004, 88.

³⁰ Kaljanac 2024, 199.

³¹ Čović / Benac 1957, 30.

Slika 2. Crtež Čire Truhelke iz osobnog dnevnika sa prikazom pronađenih nalaza iz gromila među kojima je i korintski tip kacige iz Arareve gromile (Arhiv BiH – Sarajevo, NKHZ – 17, Ostavština Čire Truhelke)

svakodnevnu upotrebu.³² Pored prehrambenih proizvoda dobijenih uzgojem stoke, ovi zanatski proizvodi su predstavljali osnov razmjene duž stočarskih polunomadskih karavanskih puteva. Primjer eksportne razmjene je fibula kao dio nakita proizvedenog na Glasincu, fibula s nogom u obliku beotskog štita, nastala polovinom VII vijeka na centralnobalkanskom prostoru, a koja se već nakon 20-ak godina (druga polovina VII vijeka) pojavljuje kao strani materijal u riznicama nekih starijih grčkih svetišta.³³

Potreba da se razumije život na Glasinačkoj visoravni podrazumijevala je i otkrivanje arhitekture nastambi, odnosno gradina, čiji ostaci zbog devastiranosti nisu dali mnogo podataka, a o kojima je već 1891. godine pisao Đ. Stratimirović kao o mjestima sa pažljivo odabranim strateškim položajem.³⁴ H. Potrebica smatra da su gradine sjedišta vladara ili sjedišta zajednica, kao karakteristika halštatske zajednice da

ima centralno utvrđeno naselje i da se nalazi na dominantnoj tački u krajoliku.³⁵

Već pred kraj VIII vijeka u gradinama živi sloj ljudi koji nije direktno vezan uz proizvodnju hrane, a ni društvena diferencijacija još nije bila izrazita. U tim gradinama, u kojima žive majstori za izradu metalnih, keramičkih i kamenih predmeta, vračevi, profesionalni vojnici i “tanak” sloj plemenske aristokratije, stvaraju se s vremenom uslovi koji će dovesti do slabljenja stare rodovske društvene organizacije. Vidljivi simptomi tog slabljenja i ujedno jačanja novog, privilegovanog društvenog sloja vojnika i plemenskih starješina, počinju se primjećivati već u VIII na VII vijek pr. n. e. U glasinačkim nekropolama tog vremena pojavljuju se vidljive razlike u vrijednosti grobnih priloga. Osim toga, u grobovima se sve češće pojavljuje oružje, što je ukazivalo na moguće ratove i na to da profesionalni vojnički sloj postaje sve neophodniji.³⁶ Istražujući ostatke gradina: Gradac kod Sokoca, Marinkov-grad

³² Čović 1987, 637.

³³ Vasić 1977, 33; Čović 1987, 612.

³⁴ Stratimirović 1891, 323–334.

³⁵ Potrebica 2013, 100.

³⁶ Knez 1978, 143–147; Stipčević 1991, 27.

(Košutica) i Gujin-grad (Kusače), Stratimirović konstatuje da je Gradac polukružnog oblika “prirodno odmorište za promet”. Gujin-grad kod Kusača je izgrađen na brežuljku i ima oblik kruga, dok Marinkov-grad kod Košutice ima oblik trapeza. U unutarnjim dvorištima ovih gradina otkopani su predmeti za svakodnevnu upotrebu od kamena, keramike, metala i životinjskih kostiju.³⁷ Značajan doprinos rekonstrukciji nastambi na Glasinačkom polju dao je arheolog B. Govedarica, koji je sa timom arheologa nakon sistematskog rekognosciranja gradinskih naselja na Glasincu među prvima po ključu procesne arheologije istraživao gradinu Klisura kod Kadića Brda iznad doline rijeke Bioštica. Sondiranjem je konstatovan kontinuitet nastambe od eneolita, bronzanog i željeznog doba. I ova gradina ima polukružni oblik, a otkriva sklonost prastarih stanovnika Glasinca da svoje “gradine prilagode prirodnom ambijentu, jer su visoke stijene na istočnoj strani činile izvanrednu prirodnu zaštitu, tako da sa te strane nije bila potrebna nikakva fortifikacija”. U unutrašnjosti gradine “konstatovani su ostaci zidova kuća sa kamenom osnovom, dok je nadgradnja najvjerojatnije bila od drveta”.³⁸ Govedarica zaključuje da je ovdje veoma snažan i razvijen sistem fortifikacije, što ukazuje na potrebu vojne odbrane od neprijatelja. Jedan broj gradina ima karakter trajnih utvrđenih naselja, dok se za izvjestan broj gradina može reći da su imale prvenstveno strateški karakter. Gradina Ilijak je najveća glasinačka gradina, koja ima površinu od 16.000 metara kvadratnih, također je bila zaštićena prirodnim položajem i bila je centar velikog naseobinskog kompleksa sa dugim kontinuitetom naseljavanja. Njeno postojanje i artefakti pronađeni u njenoj okolini, u nekropoli Ilijak, do danas su najvredniji i najstariji izvorni materijal glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Da je bila sjedište jednog od snažnijih rodova na Glasincu dokazuju kneževske nekropole Rajino brdo i Ilijak, u okviru kojeg su najstariji grčki importi datovani u period pred kraj VIII vijeka pr. n. e.³⁹ Na ovom području su krajem XIX vijeka pronađeni grobni prilozi koji su ukazivali na značajnu promjenu ekonomskog statusa pokojnika, pa su ih

³⁷ Stratimirović 1891a, 340.

³⁸ Govedarica 1990, 95.

³⁹ Čović 1987, 601.

Benac i Čović nazvali *kneževskim*. Na to ukazuje grčki arhaiski proizvodi u glasinačkim nekropolama Ilijak II/1 i XIII/1, Brezje I/1 i I/2, Osovo II/1, Čitluci I/5, Brankovići V/1, Arareva gromila, Potpećine XVIII/1 i Zagrađe I/3.⁴⁰ Pored ratničke opreme, ofanzivnog i defanzivnog oružja, uz pokojnika su priložene bronzane posude, nakit od jantara i fibule. Ovi i mnogi drugi glasinački tumuli pokazuju snažnu diferencijaciju u odnosu na prethodno razdoblje bronzanog doba. Luksuzna roba stranog porijekla rezultat je živih i neposrednih kontakata mnogobrojnih ljudskih zajednica koje su bile nosioci glasinačke kulture. Prisustvo velikog broja i oblika jantarnih perli, čije su prisustvo i porijeklo na Glasinačkom polju konstatovali i prvi istraživači, A. Palavestra je, slijedeći ključ procesne arheologije, koja zahtijeva dokaze o naučno utemeljenoj tvrdnji, istakao da je infracrvena spektralna analiza geološkog porijekla ćilibara sa glasinačkog područja, vršena na manjem statističkom uzorku, pokazala da ćilibar u svim ispitanim slučajevima potiče sa sjevera Evrope, sa Baltika.⁴¹ S obzirom na to da je prije 725. godine pr. n. e. zanemarljivo mali broj ćilibara u glasinačkim tumulima, a u narednom periodu od 625. do 500. godine je prisutan mnogo veći broj ovih vrijednih perli, ćilibar postaje još jedan pokazatelj znatno višeg standarda stanovnika glasinačke visoravni i izraženijeg socijalnog raslojavanja zahvaljujući razvijenijim kontaktima sa drugima i njihovom robom. Smatra se da je *ćilibarski put* od Baltika vodio do radionica u južnoj Italiji, da je tu dopreman u neobrađenom obliku, a da je odatle putem trgovine, razmjene ili dara dospijevao na Glasinačko polje.⁴²

Tumačenje razmjene u postprocesnom ključu

Interdisciplinarni pristup proučavanju importovanih grčkih predmeta pronađenih u tumulima na glasinačkom platou omogućio je šire razumijevanje evidentnih kontakata među različitim kulturnim zajednicama i društveni značaj razmjene kao praoblika prvobitne trgovine.

Ceremonijalna razmjena darova je bitna karakteristika ranih društava. Uočeno je da je već

⁴⁰ Babić 2004, 166–167.

⁴¹ Palavestra 1993, 129.

⁴² Palavestra 2019, 167; Bianco 2005, 92–99; Tagliente 2005.

početkom VII vijeka na Glasincu završen proces formiranja složene hijerarhijske moći, koncentrisan oko lokalnih kneževa. Svojom političkom i ekonomskom moći držali su monopol nad regionalnom trgovinom, ali i najvjerojatnije karavanskim putevima, kojima je roba iz kolonijalnih centara stizala do Glasinca i dalje.

Razmatranja o načinu razmjene uglavnom su posmatrana kroz *Mosov model* (Marcel Mauss) razmjene darova, u kojem jedna strana isporučuje robu drugoj bez obaveze da druga strana odmah uzvratiti.⁴³ S obzirom na to da u konačnici darivanja nijedna strana ne ostvaruje ekonomsku dobit, Mos je istakao da je značaj darivanja u tome što izražava, potvrđuje ili stvara društvenu vezu između partnera u razmjeni.⁴⁴ Razmjena darova zasnovana je na uzajamnom povjerenju, ali ne bez apsolutnog odsustva koristi u toj razmjeni, jer je njen najveći rezultat postizanje ekonomskog uticaja, tj. monopola nad određenim prostorom.⁴⁵

Poriijeklo importovanih predmeta na Glasincu često se tumači kroz ekonomske aktivnosti, gdje jaka grčka ekonomska i socijalna komponenta uslovljava promjene unutar barbarskog zaleđa.⁴⁶ Ovi stavovi su naišli na kritike kod mnogih istraživača. Iako su importovani predmeti igrali važnu ulogu u definisanju društvenog prestiža,⁴⁷ oni nisu imali moć da oblikuju ili mijenjaju već postojeći društveni sistem.⁴⁸ L. Baray navodi da pojava novih predmeta ne proizvodi nove navike, ni kulturne ni političke.⁴⁹ Staša Babić naglašava da importovani predmeti predstavljaju simboličku moć poglavara, njegovu statusnu i ekonomsku poziciju, ali ne i porijeklo te moći i statusa.⁵⁰ Također naglašava da su glasinački poglavari morali stvoriti objekte koji su simbolički predstavljali njihovu socijalnu, vojnu i ekonomsku moć, npr. raskošno ornamentisane bruseve ili dijelove naoružanja, prije nego što su stupili u kontakt sa grčkim susjedima.⁵¹

Z. Kuzmanović ističe da su S. Babić i A. Palavestra u svakom slučaju negirali tezu o

postojanju mreže redistributivne trgovine, a kao izvjesnije objašnjenje porijekla skupocjenih predmeta u kneževskim grobovima A. Palavestra obrazlaže mogućnost postojanja karavanske, ne-centralizovane trgovine duž putnih komunikacija.⁵² Još više razloga za odbacivanje teze da je tržišna ekonomija imala presudnu ulogu u procesu društvene stratifikacije obrazložila je Staša Babić u djelu *Poglavarstvo i polis* (2004). Nalazi importovanih predmeta u zaleđu grčkih kolonija su veoma malobrojni u odnosu na relativno dug vremenski period, pronađeni su u samo nekim grobovima i veoma su specifični po funkciji. Ti nalazi ne mogu biti pokazatelj intenzivne trgovačke razmjene sa mediteranskim centrima, a samim tim nisu mogli imati ni presudnu ulogu u procesu društvene stratifikacije.⁵³ S obzirom na funkcionalnu uniformnost importovanih predmeta, a to su uglavnom bronzane posude za ispijanje vina i ratnička oprema luksuzne izrade, Babić ukazuje na ritualnu, a ne ekonomsku razmjenu. Kako su etnološka i antropološka istraživanja već potvrdila, praksa ritualnog darivanja ima za cilj uspostavljanje društvenih veza između različitih pojedinaca i grupa, tako što se kroz razmjenu darova obje strane obavezuju na određenu vrstu društvene saradnje.⁵⁴

Još jedno važno pitanje je mjesto ritualne razmjene, koju je, vjerovatno, pratila i razmjena onim materijalima koji se ne mogu arheološki pratiti kao što su robovi, prehrambeni i poljoprivredni proizvodi, drvo. Whitehouse i Wilkins (1989) iznose mišljenje da Grci nisu putovali duboko u zaleđe svojih novonastalih kolonija, već da je razmjena vršena u blizini zaleđa kolonija, na neutralnom terenu.⁵⁵ Način na koji se dalje vršila distribucija govori o postojanju jedinstvenog simboličkog sistema, kojim je kodifikovana vlast, kao i o poštovanju pripadnosti visokom statusu na jedinstvenom prostoru socijalne organizacije, što ukazuje na isti ili sličan etnički element nosilaca glasinačke kulture. Difuzionistički stav da je u ovoj komunikaciji između balkanskih plemena željeznog doba i stanovnika grčkih kolonija na jadranskoj obali dominantnu ulogu imao grčki element, dok je balkanski bio inferioran, ublažio

⁴³ Sciacca 2006/2007, 281.

⁴⁴ Babić 2004, 40.

⁴⁵ Kuzmanović 2017, 736.

⁴⁶ Wells 1980, 259; Potrelica 2013, 83.

⁴⁷ Renfrew 1985, 28.

⁴⁸ Gosden 1985, 487.

⁴⁹ Baray 2008.

⁵⁰ Babić 2002, 80; Baray 2008.

⁵¹ Babić 2001, 85.

⁵² Kuzmanović 2017, 737.

⁵³ Babić 2004, 62.

⁵⁴ Gosden 1985, 475.

⁵⁵ Whitehouse / Wilkins 1989, 115–116.

je i pojasnio *model centra i periferije*,⁵⁶ koji ovaj odnos tumači kao endogeni odnos, uslovljen specifičnostima unutar svake zajednice. Tako je i odnos grčkih doseljenika i nosilaca glasinačke kulture baziran na odnosu dominacije i eksploatacije, odnosno centra kao konzumenta resursa i periferije na kojoj se eksploatišu resursi potrebni centru. Međutim, zbog mnogo šematizma i difuzionizma, predložen je i model *parne interakcije*, koji zapaža razvijanje određenog stepena bliskosti među susjednim zajednicama različitog porijekla, odnosno generiše odlučujuće promjene u ravnopravnim autonomnim zajednicama na regionalnom nivou prije nego egzogeni uticaj iz radikalno drugačije sredine.⁵⁷ Model parne interakcije značajno pomaže u tumačenju odnosa različitih plemenskih saveza nosilaca glasinačke kulture i upliva grčkog importa u ovu varvarsku sredinu, koji se prethodno stvorenom mrežom odnosa i puteva distribuira do poglavara i na udaljenim destinacijama.

Uloga starijih kneževskih humki nije prestala – one sada postaju dio kulturnog pejzaža. (S. Babić)

Zaključak

Mjesto rađanja bh. arheologije je Glasinačko polje na kojem je prvi arheolog u Bosni i Hercegovini, dr. Ćiro Truhelka, ispod brojnih tumula, prahistorijskih nadgrobnih spomenika, otkrio i tumačio nalaze pohranjene uz pokojnika.

Od Glasinačkog polja pa sve do sliva rijeke Mati u Albaniji, uočeno je u poglavarskim grobovima vrednovanje istih ili sličnih rituala i artefakata, koji su u udaljene planinske dijelove kontinentalnog dijela Balkana dospijevali uglavnom iz italskih gradova i grčkih kolonija na jadranskoj obali, ali i iz domaćih radionica.

Truhelkino viđenje trgovine na evropskom tlu oslikava prije svega kontinuitet od neolita do željeznog doba i dalje i pokušaj je da se definiše ona roba koja je bila vrijedna i interesantna svakome, te je istakao da su bronzi parirali samo so, jantar, zlato, željezo i vino, ali izvori tog saznanja su spisi antičkih pisaca i grčkih epova.

Importi iz mediteranskih radionica su ukazivali na neposredne kontakte i izvjestan uticaj razvijene grčke civilizacije na nosioce glasinačke

kulture na Balkanu u starijem željeznom dobu, ali ne i na socijalnu stratifikaciju. Luksuzni proizvodi su bili prestižna roba, koju su novonastali poglavari koristili u mreži ritualne razmjene uvećavajući svoju ekonomsku i političku moć, ali i koji su posredno utjecali i na filozofsko-religioznu koncepciju biritualnosti u procesu komunikacije sa običajima arhajske Grčke, ili se to dešavalo samo zbog utilitarnosti.

Neosporan je ogroman trud mnogih istraživača, koji su u svojim radovima govorili o sadržaju glasinačkih tumula i tumačili prisustvo grčko-italskih predmeta i njihov uticaj na domaću proizvodnju u periodu halštata. U interdisciplinarnom pristupu arheolozi su u drugoj polovini XX i početkom XXI vijeka ponudili nova konstruktivna objašnjenja smatrajući da o arheologu treba da piše arheolog i da njegove ideje treba izdvojiti i smjestiti u historiju discipline te tako odrediti njegov doprinos nauci. Da bi se prodrlo do izvora i mapiranja Truhelkinih ideja, potrebno je u okviru naučne biografije smjestiti individuu u društvo, odnosno u okvir strukture koja ga uslovljava, tumačeći njegovu praksu, motivaciju i ideje. To je moguće postići kombinovanjem internalističkog i eksternalističkog pristupa, jer su obje ove pozicije neophodne da bi se definisale arheološke ideje u kontekstu i vremenu svog nastanka. Njihova prevaziđenost je neminovnost, posebno onda kada se uklone poštovana opšta mjesta i hiperbolisani atributi na osnovu pažljivog uvida u arhivsku građu, izvještaje, dnevnike, priznanice, knjiški fond, tadašnja štampana izdanja i svjedočenja savremenika.

Summary

Trade or exchange on the Glasinac Plateau during in prehistory

The birthplace of Bosnian archeology is the Glasina field, where the first archaeologist in Bosnia and Herzegovina, Dr. Ćiro Truhelka, discovered and interpreted the findings stored with the deceased, under numerous tumuli, prehistoric tombstones.

From the Glasinac field to the Mati River basin in Albania, the same or similar rituals and artifacts have

⁵⁶ Champion 1989, 1; Rowlands 1987, 2.

⁵⁷ Renfrew 1986, 5–10; Babić 2004, 44.

been valued in the chieftains' graves, which arrived in the remote mountainous parts of the continental part of the Balkans mainly from Italian cities and Greek colonies on the Adriatic coast, but also from the local workshop.

Truhelka's view of trade on European soil depicts, first of all, the continuity from the Neolithic to the Iron Age and beyond, and is an attempt to define those goods that were valuable and interesting to everyone. He pointed out that bronzes were rivaled only by salt, amber, gold, iron, and wine, but the sources of this knowledge are the writings of ancient writers and Greek epics.

Imports from Mediterranean workshops indicated direct contacts and a certain influence of the developed Greek civilization on the bearers of the heraldic culture in the Balkans in the Early Iron Age, but not on social stratification. Luxury products were prestigious goods, which the newly created chieftains used in the network of ritual exchange, increasing their economic and political power, but which also indirectly influenced the philosophical-religious conception of birituality in the process of communication with the customs of archaic Greece, or it happened only because of utilitarianism.

It is undeniable the enormous effort of many researchers, who in their works spoke about the content of the Glasinac tumuli and interpreted the presence of Greco-Italian objects and their influence on domestic production in the Hallstatt period. In the interdisciplinary approach, archaeologists in the second half of the 20th and the beginning of the 21st century offered new constructive explanations, considering that the archaeologist should write about the archaeologist and that his ideas should be separated and placed in the history of the discipline, thus determining his contribution to science. To penetrate the source and mapping of Truhelka's ideas, it is necessary to place the individual within the framework of the scientific biography, i.e. within the framework of the structure that conditions him, interpreting his practice, motivation, and ideas. This can be achieved by combining internalist and externalist approaches because both positions are necessary to define archaeological ideas in the context and time of their origin. Their transcendence is inevitable, especially when respected commonplaces and hyperbolized attributes are removed based on careful insight into archival material, reports, diaries, receipts, book collections, printed editions of the time, and testimonies of contemporaries.

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine – Ostavština Ćire Truhelke, Sarajevo, NKHZ-17
Hrvatski Državni Arhiv – Osobni fond Ćiro Truhelka, HR HDA 835

Literatura

- Babić, S.* 1990, Graeco-barbarian Contacts in the Early Iron Age Central Balkans, *Balkanica XXI*, 165–183.
- Babić, S.* 1995, Vrednost srebra u protoistorijskim zajednicama, u: Popović, I. / Cvjetičanin, T. / Borić-Brešković, B. (ur.), *Radionice i kovnice srebra*, Narodni muzej, Beograd 1995, 71–76.
- Babić S.* 2001, *The Greek Lion*, *Vestigatio Vetustatis*, Beograd 2001.
- Babić, S.* 2002, Princely Graves' of the Central Balkans – a Critical History of Research, *European Journal of Archaeology* 5(1), 70–88.
- Babić, S.* 2004, *Poglavarstvo i polis*, *Starije gvozdeno doba centralnog Balkana i grčki svet*, SANU, Balkanološki institut, Beograd 2004.
- Baray, L.* 2008, Dimension socio-économique et symbolique des dépôts funéraires aristocratiques d'Europe occidentale (VIIIe-Ier s. avant J.-C.), *Préhistoires Méditerranéennes* 14, 183–208.
- Bianco, S.* 2005, *L'ambra nelle vallate della Basilicata ionica*, u: *Magie d'ambra, amuleti i gioielli della Basilicata antica*, Museo Archeologico Nazionale della Basilicata "Dinu Adamesteanu", Potenza 2005, 85–109.
- Bintliff, J.* 1984, Introduction, u: *European Social Evolution. Archaeological Perspectives*, University of Bradford, Bradford 1984, 13–39.
- Champion, T. C.* 1989, Introduction, u: *Centre and Periphery – Comparative studies in Archeology*, Hyman, London 1989, 1–21.
- Cohen, Y. A.* 1983, A Theory and a Model of Social Change and Evolution, *Journal of Anthropological Archaeology* 2 (2), 164–207.
- Čović, B.* 1987, *Glasinačka grupa*. U: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – željezno doba*, ANUBiH, Sarajevo 1987, 575–643.
- Čović, B. / Benac, A.* 1956, *Glasinac I: bronzano doba*, *Zemaljski muzej u Sarajevu*, Sarajevo 1956.
- Čović, B. / Benac, A.* 1957, *Glasinac II: željezno doba*, *Zemaljski muzej u Sarajevu*, Sarajevo 1957.
- Čović, B.* 1987, *Glasinačka kultura*, u: Benac, A. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V: Željezno doba*, ANUBiH, Sarajevo 1987, 575–642.

- Dietler, M.* 1989, Greeks, Etruscans, and Thirsty Barbarians: Early Iron Age Interaction in the Rhône Basin of France, u: Champion, T. C. (ur.), Centre and Periphery – Comparative studies in Archaeology, Unwin Hyman, London 1989, 127–141.
- Fiala, F.* 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, Glasnik Zemaljskog muzeja IV, Sarajevo 1892, 389–444.
- Gosden, C.* 1985, Gifts and Kid in Early Iron Age Europe, MAN 20 (3), 475–493.
- Govedarica, B.* 1990, Klisura / Kadića brdo, praistorijska gradina, Arheološki pregled 29 (1988), Ljubljana 1990, 92–95.
- Govedarica, B.* 2020, Glasinačka kulturna kolica (okolnosti otkrića, naučnoistorijski značaj, kulturnoistorijski kontekst), Godišnjak CBI 49, Sarajevo 2020, 45–66.
- Kaljanac, A.* 2024, U stranoj zemlji: Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Knez, T.* 1978, Društvena diferencijacija u halštatskom periodu, Jugoslovenski istorijski časopis, 17/1978, 143–148.
- Kuzmanović, Z.* 2017, Diskontinuitet posmrtnih rituala u mlađoj praistoriji centralnog Balkana, Etnoantropološki problemi 12 (3), 725–748.
- Palavestra, A.* 1994, Prehistoric trade and the cultural model for princely tombs in the central Balkans, u: Kristiansen, K. / Jensen, J. (ur.), Europe in the First Millennium BC, J. R. Collis Publications, Sheffield 1994, 45–57.
- Palavestra, A.* 1993, Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd 1993.
- Palavestra, A.* 2011, Kulturni konteksti arheologije, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd 2011.
- Palavestra, A.* 2014, Arheološki izlet u pograničnu koloniju, Etnoantropološki problemi 9 (3), Beograd 2014, 669–695.
- Palavestra, A.* 2019, Učenje da se vidi glasinački ćilibar, Godišnjak CBI ANUBiH 48, Sarajevo 2019, 167–180.
- Potrebica, H.* 2013, Kneževi željeznoga doba, Filozofski fakultet / Centar za prapovijesna istraživanja / Meridijani, Zagreb / Samobor 2013.
- Renfrew, C.* 1985, Trade as action at a distance: questions of integration and communication, u: Sabloff, J. A. / Lamberg-Karlovsky, C. C., Ancient civilization and trade, University of New Mexico Press, New Mexico 1985, 3–59,
- Renfrew, C.* 1986, Introduction, u: Peer Polity Interaction and Socio-Political Change, Cambridge University Press, Cambridge 1986, 1–18.
- Rowlands, M.* 1987, Centre and Periphery. A Review of a Concept, u: Centre and Periphery in the Ancient World, Cambridge University Press, Cambridge 1987, 1–11.
- Sciaccia, F.* 2006/07, La circolazione dei doni nell'aristocrazia tirrenica: esempi dall'archeologia, Revista d'Arqueologia de Ponent 16–17, 281–292.
- Stipčević, A.* 1991, Iliri, Školska knjiga, Zagreb 1991.
- Stratimirović, Đ.* 1891, Opis polja Glasinca, GZM III (4), 323–334.
- Stratimirović, Đ.* 1891a, Sa Glasinca, izvještaj o ljetošnjem otkopavanju, GZM III (4), 338–349.
- Tagliente, M.* 2005, Le donne e l'ambra in Basilicata tra il VII e il IV secolo a. C., u: Magie d'ambra, amuleti i gioielli della Basilicata antica, Museo Archeologico Nazionale della Basilicata "Dinu Adamesteanu", Potenza 2005, 71–83.
- Truhelka, Ć.* 1889, Gromile na Glasincu. Izvješće o iskopinama zem. muzeja prigrjenim pod jesen godine 1888, GZM I (1), 23–35.
- Truhelka, Ć.* 1942, Uspomene jednog pionira, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb 1942.
- Vasić, R.* 1977, The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia, BAR Publishing 1977.
- Vasić, R.* 2003, Beleške o Glasincu. Hronološka i teritorijalna pitanja, Balcanica XXXII–XXXIII, Beograd 2003, 7–36.
- Wells, S. P.* 1980, Culture Contact and Culture Change – Early Iron Age Europe and the Mediterranean World, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Whitehouse, W. / Wilkins, J. B.* 1989, Greeks and Natives in Southeast Italy: Approaches to the Archaeological Evidence, u: Centre and Periphery in the Ancient World, Cambridge University Press, Cambridge 1987, 102–126.